

Beszámoló

A kutatás általános tapasztalatai.

Az éves beszámolóban részletes tájékoztatást adtunk a kutatás menetéről, az elért eredményekről, a technikai és személyi feltételekről. Ezeket a zárójelentésben ismételtelen nem soroljuk fel, inkább a belőlük leszűrhető tapasztalatokat foglaljuk össze.

Pályázatunk megvalósítása 2004-2006 között a kitűzött ütemterv szerint zajlott. Amennyiben ezen menetközben változtatnunk kellett, annak oka az volt, hogy munkahelyén mindkét kutató főállású közgyűjteményi munkakört tölt be, s ebből fakadó határidős munkáik időnként ütköztek az OTKA tervezett kutatási menetrendjével. Az így kiesett időt azonban a munkáltató, más ütemezésben természetesen biztosította, mint ahogy az egész projektet az ötéves ciklus alatt mindvégig támogatta. A tervekhez képest 2007-ben történt nagyobb változás. Ekkor, hivatkozva a MILITARIA osztrák kiadóval időközben megkötött szerződésünkre (*A Magyar királyi honvédség és egyenruházata 1868-1918* című kötet kiadása), hosszabbítást kértünk. Az OTKA Kuratórium engedélyezte a projekt egy évvel történő meghosszabbítását, és a változáshoz kapcsolódó költségek miatt a meglévő pénzek átcsoportosítását. A kötet megjelenését Kiadó és a Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2008 őszére tervezte. Közben felmerült (főleg finansziális) nehézségek miatt 2008 augusztusban a felek írásban szerződést módosítottak: a megjelenés új időpontja 2009 szeptember.

Személyi feltételek, külső munkatársak és tevékenységük:

A projekt két nevesített kutatója (Ságvári György vezető kutató és Kincses Katalin Mária résztvevő kutató) a projekt egész időtartama alatt a Hadtörténeti Intézet és Múzeummal állt munkaviszonyban, és mindketten, mindvégig részt vettek a projekt megvalósításában. A pályázatban jeleztük, hogy a projekt 2. évétől egyéni kutatói megbízással művészettörténészt foglalkoztatunk. Erre azonban nem került sor, lévén a közreműködő kutatót (Kincses Katalin Mária) 2005-ben a Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti gyűjteménye vezetőjévé nevezték ki, aki így – státusában – maga végezte a képi források gyűjtését, digitalizálását és archiválását. Az általa összegyűjtött anyag (túlnyomó többségben 18-19. századi grafika) rendszerezett, katalogizált, és a Hadtörténeti Múzeum Adattárában a kutatók rendelkezésére áll. A képi források másik csoportját - főleg a 19. század 80-as éveitől kezdve – a fotók

jelentik. A múzeumokban és magángyűjteményekben igen nagyszámban található anyagból reprezentatív gyűjtést végeztünk, melynek elvégzésével fotótörténészt (B. Kalavszky Györgyi) bízunk meg. Az így összeállított, és a vezető kutató által agnoszkált anyagot digitalizáltuk, a képeket rendszereztük. A kigyűjtött anyag a Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumában kutatható. Menetközben levéltáros és muzeológus kollégák bevonására is sor került. Két levéltáros (Balla Tibor és Lenkeffy Ferenc) a projekt megvalósításában mindvégig tevékenyen részt vett, különösen nagy segítséget nyújtottak a bécsi Kriegsarchivban folyó kutatások során, főleg az anyagok előkészítésében, kiszolgálásában, majd az előtalált források, dokumentumok rendszerezésében. A vártnál szerencsére jóval nagyobb számú, főleg 18. századi német nyelvű kéziratos forrásról közreműködésükkel – xerox vagy digitális – másolatok készültek. Lenkeffy Ferenc készítette el a kigyűjtött iratok regesztáját. Az összegyűjtött levéltári anyagot a Hadtörténelmi Levéltárban helyeztük el, ahol az a kutatók rendelkezésére áll.

Menet közben merült fel az igény fotós foglalkoztatására. A méreteik miatt nem szkennelhető anyagokról, festményekről, nagyobb méretű fotókról, grafikákról a majdani várható nyomdai felhasználás reményében a munkaképeknél jobb minőségű reprodukciókat készítettünk. Hasonlóan jártunk el a műtárgyak fényképezésénél is. Az elkészült több száz műtárgyfotót archiváltuk, a gyűjteményt a Hadtörténeti Múzeum Adattárában helyeztük el. (Ad/3027-2009) Ez az adattári leltári szám egyben a projekt során beszerzett valamennyi másolati anyag (külföldi és hazai közgyűjteményekben készített könyvészeti kópiák, főleg 18-19. századi öltözködési szabályzatok, illetve sajtó és folyóiratcikkek) nyilvántartási száma.

A pénzügyi háttér

A fentebb jelzett személyi változások a költségtervek némi átrendezését is maguk után vonták. Ez azonban a fő tételeket lényegesen nem érintette. Nagyobb beavatkozást kívánt viszont a 2007-ben kért és engedélyezett projekt hosszabbítás. Az OTKA Bizottság hozzájárult, hogy pénzt csoportosítsunk át a projekt keretében megvalósuló fentebb jelzett „A Magyar királyi honvédség és egyenruházata 1869-1918” című kötet német illetve angol fordításának és anyanyelvi lektorálásának költségeire. Ezek a külföldön végzett kutatások és személyi kiadások maradványaiból kerültek átcsoportosításra.

A projekt teljes lebonyolításra megítélt pénzt a kutatásra és a kutatási eredmények közzétételére fordítottuk. Maradvány nem képződött.

A kutatás technikai feltételeiről:

A kutatáshoz a technikai eszközöket éves bontásokban szereztük be: 2004 őszén számítógépet, fényképezőgépet, majd a következő években szkennert és nyomtatót. Ezek nagyban segítették munkánkat, főleg a kutatás mobilitását.

2004-es tervünkben vállalást tettünk a kutatási eredmények – akkori elgondolásunk szerint főleg képi anyagok - világhálón való megjelentetésére, amit a munkahely, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum honlapján szándékoztunk hozzáférhetővé tenni. Ez – amint azt az éves beszámolókból is jeleztük – minden évben tovább tolódott, s máig is csak jelképesen teljesült. Ennek mindenekelőtt technikai okai voltak, intézményünk informatikai kapacitásának végeessége, másrészt a jogdíjak kérdése, amivel a tervezés idején nem kalkuláltunk. Ez a vállalásunk tehát csak részben valósult meg. Ezt ellensúlyozandó, amint a fentebbiekben részleteztük, lehetővé tettük Intézményünkben az általunk összegyűjtött anyagok szabad kutathatóságát.

A kutatásról és az elért eredményekről

A projekt eredetileg 4 évre szólt. 2007-ben kapott hosszabbítással az időtartam egy évvel meghosszabbodott. Kutatásainkat hazai és külföldi közgyűjteményekben folytattuk. (többek között OSZK, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Országos Levéltár, Magyar Nemzeti Galéria, Iparművészeti Múzeum, a magyarországi megyei múzeumok közül Szeged, Nyíregyháza, Miskolc, Veszprém; Haus-Hof und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Heeresgeschichtliches Museum, Complexul Muzeal Arad – Ereklýmúzeum, Deutsches Historisches Museum Berlin)

A program fő célkitűzése a forrásfeltárás mellett a 18–19. századi magyar uniformistörténet interdiszciplináris vizsgálata volt, kitekintéssel az első világháborúig. Ez a több alperiódusra is felosztható hosszú korszak, melynek kezdetét az állandó hadseregek, a végét a sokmillió tömeghadseregek kialakulása jelzi, az egyenruha-történelem leglátványosabb, történetileg legizgalmasabb fejezete. Az európai uniformis a 17. század hadügyi forradalmának mellékterméke. Kiteljesedése az állandó hadsereg intézményesülésével párhuzamosan zajlott, és a kontinens hadseregeiben – kisebb-nagyobb

fázis eltolódásokkal – a 18. század közepe körül fejeződött be. A folyamat háttérében a katonai kényszerek mellett gazdasági (hadellátási) és (abszolutista) hatalmi törekvések húzódtak meg. A hadseregek új ruháztatási rendszerének alapja a felügyelt központi ellátás lett, amely az alapanyagok és késztermékek állami beszerzésén, a gyártás racionalizálásán (konfekcionálás), a kész ruházat normatívák szerinti szétosztásán, a rendszeres juttatáson és a kiosztott javak felhasználásának ellenőrzésén nyugodott.

A haderő küllemének szabályozása ennek a centralizációnak, mintegy az „extraprofitjaként” került a hatalom kezébe, és a hatalom élt is e váratlan „ajándékkal”. A normatív szabályozással olyan eszközrendszert működtetett, amellyel képessé vált valóságos hadereje virtuális megjelenítésére, szerkezetének, tagoltságának visszaadására. A kor felfogásában ez a rendszerezettség a hatalom értékmérője is volt. Ebben a kialakult rendben a haderő minden egyes fegyverneme, minden csapatneme, minden beosztása, minden rang, szolgálati viszony önálló, akárcsak jelzésszerű külsőséggel rendelkezett. A szabályozottság a belső viszonyok láthatóvá tételével valójában a hadsereg organikus működésére is visszahatott.

Az uniformis kialakulásában szerepet játszottak harcászati szempontok is, többek között a harcvezetés miatt fontos csatajel problematikája. A sok tízezres seregekkel megvívott csatákban, a közelharcban még elégséges egyszerű csatajelek, mint a zászlók, vagy a ruházatra applikált színes szövetdarabok, övek, szalagok a megsokszorozódott nagyságrendben már kevésnek bizonyultak. Egyre inkább kíváncsi lett az öltözet egészével való elkülönítés, amely a gyakorlatban eleinte csapattesti (ezredek, kompániák) majd fegyver- és csapatnemi megkülönböztetést jelentett. Az egyenöltözködésnek oda-vissza működő pszichológiai hatásai is voltak. A hadtudomány máig kiemelt szerepet tulajdonít a szabályozott egyenviselet (ön)fegyelmező erejének. “Uniformis nélkül nincs fegyelem” – hangzott a korszak egyik alaptétele, s ebben a felfogásban az egyenruha már inkább a drill eszköze, és a korszak ideálképének, a „természetes ember” helyébe lépő, gépiesen cselekvő katonának a megteremtését szolgálta. Egyben pedig erősítette is csoport tudatot, az azonos külsejű emberek közötti összetartozást, az egymás iránti szolidaritás érzését, a katonai zsargonban „*esprit de corps*”-nak nevezett csapatszellemet.

E fentebbi jelenségcsoport vizsgálata volt kutatásunk egyik fő célja.

Az egyenruha ugyanakkor társadalmi jelenség is, s vele szemben mindig megfogalmazódnak politikai és társadalmi elvárások is. A létrejött viselet valójában egy sajátos láttelet is a társadalom mentális állapotáról, politikai közérzetéről. A magyar uniformis feltűnő sajátossága, hogy mindig erős volt benne a nemzeti attitűd. Szembeszökő a

magyar nemesi (nemzeti) viselet és a nemzeti egyenruhának számító katonai viselet (huszárviselet) nagyfokú azonossága. Sőt, maga a viselet a magyar nemzeti önazonosság elsőrangú kifejezője lett. A jelenség kiválóan modellezhető a rendszeresen visszatérő nemzeti ruhamozgalmakban a 18. századtól szinte a 20. század közepéig.

Kutatásunk másik célja ennek a jelenségnek mentalitástörténeti elemzése volt.

Vizsgálódásunkat a kuruc korról kezdtük. Ezt azért is fontosnak tartottuk, mert a későbbi magyar (huszár és gyalogos) uniformisok egyik archetípusa éppen ebben az időszakban alakult ki. A kutatás eredményeként (is) meggyőző tudományos érveket tudunk arra felhozni, hogy a korábbi felfogással ellentétben a modern magyar uniformis nem a Habsburg haderőben jelent meg; csírái már Rákóczi féle kuruc hadseregben megvoltak, árnyalva egyúttal az általános „kuruc rendetlenségről” szóló sztereotípiát is. Ebben a témában két konferencia előadást tartottunk, illetve két tanulmányt jelentettünk meg (*Pénz ingóságok, ezredvagyon. A kuruc regiment, mint gazdálkodó szervezet.* illetve *A kuruc hadsereg és a Regulementum Universale - hadszervezés és hadellátás Ónod után*) Elkészült egy harmadik tanulmány (*Kuruc katonai reprezentáció. Hadszervezet és viselet címmel*), amely egy konferencia kiadványban vár megjelenésre.

A 18. századra kiterjedő kutatásunk eredményeit a *Magyar huszáruniformis a 18. században* című tanulmányban foglaltuk össze, benne a magyar könnyűlovas viselet uniformizálódását elemeztük. A huszár ruha valójában az 1750-es évekre szerezte meg a Habsburg haderő össz egyenruha rendszerén belül az uniformis státust. Aminthogy a huszárok birodalmi seregben a magyar király lovasságát jelentették, ugyanígy a huszárruha számított a haderő magyar egyenruhájának; ezt a státusát egészen a korszak legvégéig (1918) megtartotta. Hasonlóan érdekes fejezete a magyar uniformistörténetnek az 1868-ban életre hívott magyar királyi honvédség egyenruházatának kiformalódása. A témával foglalkozó írásunk (*A honvédegyenruha születése – 1869*) akár esettanulmánynak is tekinthető, a tekintetben, hogy hogyan alakulnak ki egy viseleti rend normatívái, hogyan jelenik meg a katonai egyenruha a társadalmi térben, milyen politikai, gazdasági és társadalmi viták zajlanak a háttérben, amíg kialakul a konkrét szabályozott viselet.

A fentebbi írások primer módon foglalkoztak a hadsereg és a viselet kapcsolatával. Az ebből a tematikából kitekintő konferencia előadások és opusok inkább az uniformisok társadalmi környezetének vizsgálatára helyezték a hangsúlyt, a civil és a katonai viselet egymásra hatására. E témakörben megjelent anyagaink: *Bocskai fejedelem és a Bocskai viselet*; illetve: *A Bocskai viselet és hagyományai*. Elkészült és megjelenésre vár a témát érintő két tanulmány: *Magyar viseleti jelképek a Habsburg birodalmi haderőben*, illetve

Korona bandériumok, 1790. Ez utóbbi a magyar korona 1790-es hazahozatala alkalmából felállt vármegyei bandériumok kapcsán a magyaros ruhamozgalmakkal és az uniformis és a magyar nemesi viselet kapcsolatával foglalkozik.

A téma egyik különös aspektusára hívta fel a figyelmet *Magyar és európai katonaruhák gombolás variációi a 18-19. században* című írásunk. (Megjelent: Ethnographia 2006/12; elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság „Gombok – gombolások” konferenciáján 2005. szeptemberében.) Ebben a magyar és európai uniformisok összehasonlító vizsgálatával foglalkoztunk. A *Katonák magyar nyelvű végrendeletei a 18. századból a bécsi hadilevéltárban* című előadásunk, amely az MTA Néprajzi Kutatóintézete „Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei” című konferenciáján hangzott el (írásos változata nyomtatásra előkészítve), témánk forrásbázisának szélesítése okán keletkezett, és a végrendeletek, mint viselettani forrás tárgykörében fogant. Megszerkesztett állapotban kiadásra vár az viseletképekből válogatott *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon* című album.

Pályázatunkban vállaltuk kutatásaink külföldi szakmai megismertetését. Témavezető az ICOMAM (a Hadtörténeti múzeumok nemzetközi Bizottsága) 2006 októberi brüsszeli szimpóziumára elkészítette a munkatervben vállalt előadást *Elements of the national costumes in the European uniforms with special focus on the 'hussars'*. címmel

A fentebb jelzett előadások és írások a pályázatban vállalt viselettörténeti monográfia mintegy előtanulmányai voltak. A monográfia-kézirat elkészült. Egyik nagy fejezetéből (Ferenc-józsefi kor) született a fentebb jelzett, a magyar királyi honvédségről szóló kötet anyaga. Elkészült a kötet szövegének német fordítása is. (A kötet külön-külön magyar német és angol nyelven jelenik meg.) A kutatást összefoglaló monográfiát – örömkre – a Kossuth Kiadó megjelenteti. (*Magyar hadiviselet – magyar uniformis*). A kiadóval a szerződést megkötöttük. A kötet 2010 tavaszán jelenik meg.

Összegezeként: a kutatás eredményeként született szakmai anyagaink mennyiségileg és tartalmilag is a munkatervi vállalásokhoz igazodnak. A feltárt forrásanyag és az ezek alapján készült írások, publikációk alapját képezik egy, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum szakmai irányításával várhatóan folyamatosan bővülő uniformistörténeti adatbázisnak. Ez is hozzásegíthet ahhoz, hogy a Magyarországon inkább csak „történelmi érdekességek” kategóriájában számon tartott „uniformistan” (Uniformkunde) megfelelő helyre kerüljön a tudományágak egészén belül. A hadsereg, mint a mindenkori társadalmak legnagyobb létszámú szervezett közössége külsőségeinek értelmezése, jelképrendszere működésének megértése fontos lehet az újkori magyar történelem folyamatainak, a társadalmi mentalitás

változásainak jobb megértéséhez is. A kutatás eredményei hasznosak lehetnek mind a történettudomány, mind a hadtudomány számára, hasznos adalékokkal szolgálhatnak művészettörténeti, gazdaságtörténeti (kézműipar, viselettel foglalkozó szakmák, konfekcionálás), művelődés- és társadalomtörténeti ismereteink gazdagodásához.